

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət Ve İncəsənət
Universiteti

Magistr pilləsi

Sərbəst mövzu

Elm və təhsil sosial institutlar kimi

Magistr: Mehtiyeva Şəlalə - I kurs

Ixtisas: "Muzeyşünaslıq"

Elm — təbiət, cəmiyyət və insan təfəkkürü haqqında obyektiv, sistemli və əsaslandırılmış biliklərin əldə edilməsinə, dəqiqləşdirilməsinə və yayılmasına yönəlmiş insan fəaliyyət növü. Bu fəaliyyətin əsasını elmi faktların toplanması, onların daima yenilənməsi və sistemləşdirilməsi, tənqidi analizi və bu əsasda elmi biliklərin toplanmasıdır. Elm təkcə müşahidə edilən təbiət və içtimai hallarını təsvir etmir, həm də onların əlaqəliliyini tapır və nəticəni müəyyən edə bilir.

Hər hansı bir elm haqqında təsəvvür bu elmin obyektini, predmetini, metodunu və prinsipini öyrənməkdən başlayır.

Elm aşağıdakı şərt və dərkətmə komponentlərini özündə birləşdirir:

- elmi əməyin bölünməsi və birliklərinin yaranması
- elmi müəssisələr, sınaq və laborator avadanlıqları
- elmi-tədqiqat işlərinin metodları
- dərkətmə və kateqoriya aparatı
- elmi informasiya sistemi
- əvvəldən toplanmış bütün biliklər məcmusu.

Elm yarandığı gündən insanların əmək məhsuldarlığının artırılması və bunun sayəsində onun rifahının yaxşılaşdırılmasına xidmət etmişdir. Elmlə məşğul olan şəxslərə "alim" deyilir. Onlar insanların arasından öz bacarığı, savadı və düşüncəsi ilə fərqlənənlərdir.

Elm tarixi

Elm müasir halda XVI—XVII əsrlərdən formalaşmağa başlayıb. tarixi inkişafında o texnika və texnologiya çərçivəsindən sıxaraq cəmiyyətin inkişafına ciddi təsi edən faktora çevrildi. XVII əsrdən başlayaraq elmi fəaliyyət hər 10-15 ilə iki dəfə artır (kəşflərin sayı, elmi informasiyalar, elmi işçilərin sayı). Azərbaycan Elmlər Akademiyası:

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan Respublikasının elmi və elmi-texniki siyasətini həyata keçirən ali dövlət orqanıdır. Akademiya Azərbaycanda bütün elmi təşkilatların və ali məktəblərin elmi fəaliyyətini əlaqələndirir və istiqamətləndirir, respublikada elmin inkişafını təşkil və təmin edir. Onun əsas məqsədi təbiət, texnika, ictimai və humanitar elmlər sahəsində fundamental və tətbiqi tədqiqatlar aparmaqla yeni biliklər əldə edib, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirməkdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası 1945-ci ildə yaradılmışdır. Bu dövr ərzində Elmlər Akademiyası nəhəng bir təşkilata, fundamental tədqiqatların əsas mərkəzinə çevrilmişdir. Akademiyanın yaranması əsrlərdən bəri Azərbaycanda elmi təfəkkürün formalaşmasının təbii nəticəsi olmuşdur. Maddi mədəniyyət abidələri və bir çox elmi mənbələr göstərir ki, hələ qədim Azərbaycanda riyaziyyat, astronomiya, tibb, fəlsəfə və başqa elmlər yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir.

60 il ərzində Akademiyada əldə edilmiş elmi nəticələr, çoxsaylı ixtiralar, hazırlanmış yüksəkixtisaslı kadrlar bu gün müstəqil Azərbaycan Respublikasının demokratik və hüquqi dövlət kimi formalaşmasında həlledici rol oynamışdır.

Akademiyanın fəaliyyəti dünyada qəbul olunmuş, eyni zamanda respublikamızın maraqlarından irəli gələn müasir elmi istiqamətlərə müvafiq qurulmuşdur. Akademiyada elmin istiqamətləri üzrə elmi bölmələr, elmi, elmi-xidmət və sosial-xidmət müəssisələri fəaliyyət göstərir.

Akademiya onun tərkibinə seçilən Akademiya üzvlərini (həqiqi üzvləri, müxbir xarici üzvləri), fəxri doktorları, Akademiyanın elmi, elmi-xidmət, təhsil və sosial-xidmət müəssisələrində işləyən elmi işçiləri və mütəxəssisləri birləşdirir.

Akademiyanın ali orqanı onun həqiqi üzvlərindən, müxbir üzvlərindən və xarici üzvlərindən ibarət olan Ümumi yığıncaqdır. Akademiyanın vəzifələrini və funksiyalarını həyata keçirən idarəetmə orqanı onun Rəyasət Heyətidir. Rəyasət Heyəti Akademiyanın prezidentindən, birinci vitse-prezidentindən, vitse-prezidentlərindən, akademik-katibdən, elmi bölmələrin akademik-katiblərindən və digər üzvlərindən ibarətdir. Rəyasət Heyətinə Akademiyanın prezidenti başçılıq edir. Rəyasət Heyətinin nəzdində elmi, elmi-xidmət, təhsil və sosial-xidmət müəssisələri, ensiklopediya, jurnal və digər elmi nəşrlərin redaksiyaları, elmi şuralar, komitələr, komissiyalar və cəmiyyətlər fəaliyyət göstərir.

Hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında 10300-dən yuxarı əməkdaş, o cümlədən 5500-ə yaxın elmi işçi, 500-ə yaxın elmlər doktoru, 2000-dən yuxarı elmlər namizədi çalışır. Akademiyanın 60 həqiqi üzvü və 107 müxbir üzvü var. Onlar Akademiyanın və başqa qurumların elmi-tədqiqat strukturunda fəaliyyət göstərirlər.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası altı elmi bölmədən ibarətdir: Fizika-Riyaziyyat və Texnika Elmləri Bölməsi, Kimya Elmləri Bölməsi, Yer Elmləri Bölməsi, Biologiya Elmləri Bölməsi, Humanitar və İctimai Elmlər Bölməsi və regional Naxçıvan Bölməsi. Elmi bölmələrin tərkibində elmi və elmi-xidmət müəssisələri, problem şuraları, komissiyalar, komitələr, elmi cəmiyyətlər, bölmənin profilinə uyğun elmi nəşrlər var. Naxçıvan Bölməsində isə tədqiqatlar geniş elmi istiqamətləri əhatə edir.

Elmi bölmə elmin müvafiq sahələrində fundamental və tətbiqi tədqiqatların istiqamətlərini müəyyənləşdirir, onların əlaqələndirilməsini təmin edir, respublika və dünya elminin vəziyyətini təhlil edir və respublikada onun inkişafını proqnozlaşdırır, nəzdində olan problem şuraların, komissiyaların, komitələrin, cəmiyyətlərin işinə rəhbərlik edir, respublikadakı elmi müəssisələr, ali məktəblər və alimlər arasında elmi əməkdaşlığı möhkəmləndirir, beynəlxalq elmi əlaqələri inkişaf etdirir, respublikanın sosial-iqtisadi və mənəvi inkişafına dair təkliflər hazırlayır.

Akademiyada 66 təşkilat, o cümlədən 48 elmi-tədqiqat, 9 konstruktor-texnologiya müəssisəsi, 2 regional elmi mərkəz, 4 muzey, 2 rəsədxana, 3 təcrübə-sınaq zavodu və "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" Elmi Mərkəzi fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda elmi araşdırmaların həyata keçirilməsinin zəngin ənənələri vardır. Yüzlər boyu mütəfəkkir sənətkarlarımız tərəfindən yaradılan və bədii-estetik düşüncə tariximizin incilərinə çevrilən əsərlərdə elmi-fəlsəfi fikirlər parlaq təcəssümünü tapmışdır. Bəşəriyyətin fəlsəfi, mədəni və elmi irsinin Şərqlə Qərb arasında varislik əlaqələrinin qorunub saxlanmasında azərbaycanlı alimlər yaxından iştirak etmişlər. Onlar elmi tefəkkürün ən müxtəlif sahələrində sanballı əsərlər meydana gətirməklə islam aləminin mədəni intibahına müstəsna xidmətlər göstərmişlər. Dünya elmi fikir tarixinə görkəmli şəxsiyyətlər bəxş edən Azərbaycanda bütün bu dövrlərdə elm özünün yüksək səviyyəsi ilə seçilmişdir.

Neftin sənaye üsulu ilə çıxarılması və Bakının dünyanın neft paytaxtlarından birinə çevrilməsi nəticəsində ölkəmizdə zamanın tələblərinə uyğun müasir tipli yeni tədqiqatlar meydana gəlmişdir. Azərbaycanın tarixi, ədəbiyyatı və arxeologiyasına dair ənənəvi tədqiqatlarla yanaşı, elmimiz üçün yeni olan neft, neft emalı və neft kimyası sahələri ilə bağlı fundamental araşdırmalara başlanmışdır. Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması, ali məktəblərdən və elmi tədqiqat institutlarından ibarət geniş şəbəkənin qurulması elmi araşdırmaların mütəşəkkil qaydada təşkilinə zəmin hazırlamışdır.

XX əsrin birinci yarısında ölkəmizdə təhsilin və elmin inkişafının məntiqi yekunu kimi 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası təsis olunmuş və xalqımızın zəngin mədəni irsinin tədqiqi ilə bərabər, təbii ehtiyatların öyrənilməsi, kənd təsərrüfatı, səhiyyə, eləcə də digər istiqamətlərdə akademik araşdırmaların həyata keçirilməsi sistemli xarakter almışdır.

Sovet elminin ümumi strategiyasına müvafiq olaraq inkişaf edən Azərbaycan elmi ötən əsr ərzində təqdirəlayiq nailiyyətlər əldə etmişdir. Bir çox Azərbaycan alimlərinin həm ittifaq, həm də respublika miqyasında sanballı mükafatlara layiq görülməsi elmimizin qazandığı uğurların parlaq göstəricisidir. Ölkənin iqtisadi potensialının formalaşdırılmasında Azərbaycan elminin əhəmiyyətli rolu olmuşdur.

1980-ci illərin sonlarından etibarən yaranmış dərin iqtisadi və sosial böhran elmdə də özünü kəskin şəkildə büruzə vermişdir. Elmi əlaqələrin qırılması,

müştərək tədqiqat planlarının pozulması, vahid maliyyə sisteminin dağılması və başqa amillər elmin gələcək inkişafı yolunda ciddi maneələr törətmişdir.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra elmdə islahatların gerçəkləşdirilməsi üçün əlverişli şərait yaranmasına baxmayaraq, elmin ümumi vəziyyəti təhlil edilməmiş və onun ölkənin müasir tələblərinə uyğun istiqamətləri müəyyən olunmamışdır. Bu səbəbdən də keçən müddət ərzində aparılan elmi tədqiqatlar səviyyə etibarilə respublikanın davamlı yüksəlməkdə olan inkişaf tempindən geri qalır.

Humanitar və ictimai elmlər sahəsində nailiyyətlər əldə edilsə də, sovet ideologiyasının təsiri və təzyiği ucbatından tariximizin bir sıra məqamları təhrif olunmuş, bəzi dövrləri isə tədqiqatdan kənar qalmışdır. Milli müstəqillik dövrü xalqımıza məxsus mədəni-mənəvi dəyərlərlə bağlı olan istiqamətlərdə bir çox məsələlərin yenidən, azərbaycançılıq məfkurəsi mövqeyindən işıqlandırılmasını aktuallaşdırmışdır.

Hazırda Azərbaycanda elmi araşdırmalar ali təhsil müəssisələrində və 80-dən artıq elmi tədqiqat institutunda 30 minə yaxın elmi işçi tərəfindən həyata keçirilir. Həmin tədqiqat institutlarının bir qismi elmi araşdırmalar aparmır və daha çox təcəlliyində olduğu qurumların tapşırıqlarını yerinə yetirir. Eyni zamanda, istər sahə institutlarında, istərsə də akademik qurumlarda elə şöbə, mərkəz və laboratoriyalar mövcuddur ki, onların illərdən bəri köhnəlmiş qayda və metodlarla davam etdirdikləri tədqiqatlar yeni dövrün standartlarına cavab vermir. Müasir elmin tələbləri ilə ayaqlaşmaq iqtidarında olan kollektivlər isə maddi-texniki bazanın zəifliyi və maliyyə çatışmazlığı səbəbindən öz elmi layihələrini gerçəkləşdirməkdə çətinliklərlə üzləşirlər. Ayrı-ayrı alimlərimizin dünyanın aparıcı elm mərkəzləri ilə işgüzar əlaqələr qurmaları və mötəbər konfranslarda iştirak etmələri də nəticə baxımından elmin inkişafına gözlənilən təsiri göstərmir.

Azərbaycanda ümumən elmin maliyyələşmə mexanizmləri və elmi işçilərin sosial təminatı məsələləri hələlik günün tələbləri səviyyəsində deyildir. Ölkədə aparıcı alimlər nəslinin yaşlaşması və gənc nəslin elmə axınının zəifləməsi elmdə kadr potensialının aşağı düşməsi təhlükəsini yaratmışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası isə elmin strategiyasına dair məsələləri müzakirə etsə də, bu günədək müstəqil Azərbaycan Respublikasında elmin yeni simasını müəyyən etməyə və elmi araşdırmaların dünyada qəbul edilmiş sxemlər əsasında maliyyələşdirilməsinə nail ola bilməmişdir.

Mövcud vəziyyət ölkənin inkişafının üstün istiqamətlərindən olan elm sahəsində ən qısa zamanda islahatların aparılması və bununla əlaqədar bir çox vəzifələrin təxirə salınmadan sürətlə öz həllini tapması zərurətini meydana çıxarmışdır.

Alimlərin məqsədi mövcud iş şəraitində birbaşa və ya dolaylı yolla insanların həyat tərzinin yaxşılaşdırılmasından ibarətdir. Ona görə də, tarix boyu alimlərin işləri dövlətlərdə söz sahibi olan şəxslər və qurumlar tərəfindən dəstəklənmiş və nəzarət edilmişdir. İlk təşkil olunmuş şəkildə aparılan elmi işlərə Qədim Yunanıstanda, Platon akademiyasında rast gəlinir. Əvvəllər elmlə məşğul olan

şəxslər saray əyanları kimi xüsusi imtiyazlara malik olsalar da, sonradan onlara verilən elmi dərəcələrlə cəmiyyətdə elitar bir təbəqə yaranmışdır.

Elmlər doktoru

Elmlə məşğul olan, bu sahədə hər hansı bir problemi təkbaşına, mövcud vasitələrin və üsulların köməyiylə həll edə bilən şəxslər orta əsrlərdən başlayaraq Qərb mədəniyyətində "Doktor" adını daşımışlar. İlk doktor elmi dərəcəsi, tarixi mənbələrə görə 12 iyul 1219-cu ildə Boloniyada Papa III Honori tərəfindən verilmişdir. Doktor sözü latın dilindəki *doctus* - "öyrədilmiş" sözündəndir. Bu, elm sahəsində verilmiş ən yüksək dərəcə sayılır. Bu elmi dərəcəni almaq üçün namizəd hazırladığı dissertasiyanı (lat. *dissertatio* - "müzakirə etmək", "tədqiq etmək") açıq müzakirə zamanı mütəxəssislərin iştirakı ilə təşkil olunmuş şura və azad iştirakçıların qarşısında müdafiə etməli idi. Orta əsrlərdə müdafiə prosesi bir neçə andiçmə prosesindən ibarət idi. Bunlardan universitetin rektoru qarşısında andiçmə əsas sayılırdı. Bundan əlavə namizəd bir gizli və bir açıq imtahan verməli idi. Gizli imtahan dissertasiyada qeyd olunan tezislərin fakültə professorları (*magistri regentes*) qarşısında, əksər hallarda açıq havada müdafiə olunmasından ibarət idi. İmtahanı verdikdən sonra namizəd açıq müzakirəyə, *disputatio* (lat. *Disputationes* - "mübahisə") buraxılırdı. Burada namizəd öz elmi yeniliklərini publika qarşısında müdafiə etməli idi. Bu mərhələdə professorlardan əlavə tamaşaçılar arasında əyləşən hər bir şəxs namizədə sual vermək hüququna malik idi. Müdafiədən sonra prosesin sonuncu və təntənəli hissəsi olan inauqurasiya (lat. *Inauguro* - "təyin etmək" (vəzifəyə)) keçirilirdi. Bu zaman namizəd simvolik əşyalarla təltif olunurdu. Buraya kitab, bir qızıl üzük və beret formalı doktor papağı daxil idi. Bu adət-ənənə illər keçsə də, Qərb məktəblərində öz ilkin formasını qoruyub saxlaya bilmişdir.

Təhsil, insanın həyat və əmək sahəsində sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və davranışları əldə etməsidir.

Hər bir dövlətin gələcək inkişafı onun təhsil sistemindən mütənasib şəkildə asılı olub daimi diqqət tələb edir. Belə ki, bu gün məktəblərimizdə (ibtidai, orta, peşə, ali peşə və s.) təhsil alan şagird və tələbələr sabah müxtəlif sahələrin aparıcı mütəxəssislərinə və rəhbərlərinə çevriləcəklər. Bu gün bu şagird və tələbələrə verilən bilik, bacarıq və davranışların real səviyyəsi, bir neçə onillikdən sonra ölkəmizin ümumi səviyyəsinin göstəricisi olacaqdır.

Təhsil əsasən 2 hissədən – təlim və tərbiyədən ibarətdir. Bunlar arasında nisbət konkret tarixi dövrlə, sosial institutların səviyyəsi ilə müəyyən olunmuşdur. Bəşəriyyətin yarandığı ilk dövrlərdən başlayaraq orta əsrlərin başlanğıcına qədər,

təhsil tərbiyə xarakteri daşıyırdı. Orta əsrlərdən başlayaraq iqtisadiyyatın inkişafı, coğrafi kəşflər, dövlətin qanun dayaqlarının inkişafı, elmi inkişaf, istehsalda yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi və digər sosial institutların əmələ gəlməsi və inkişafı təhsilin təlim qolunun inkişafına səbəb oldu. XIX əsrdən başlayaraq təhsildə mövcud texnokratik meyilləri təhsil sistemində insan tərbiyəsi sahəsində çox böyük problemlər yaratdı.

Azərbaycan müstəqillik əldə edəndən sonra ölkədə təhsil sistemində islahatlar aparılmasının zəruriliyi ortaya çıxdı. Təhsilin:

- keyfiyyətinin artırılması,
- beynəlmilləşdirilməsi,
- idarəetmə mexanizmlərinin yaradılması,
- kadrların hazırlanması və attestasiya mexanizmlərinin yaradılması

təhsil sahəsində aparılacaq islahatların əsas istiqamətləri olub, təcili tədbirlərin görülməsini tələb edir.

Təhsilin keyfiyyəti

Dünyadakı təhsil və onun problemləri bütün ölkələr üçün eyni deyil. Belə ki, YUNESKO təhsili ölkələrin sənayeləşdirilmə səviyyəsinə görə 3 kateqoriyaya ayırır:

- sənayeləşdirilməmiş ölkələrin təhsil sistemi;
- sənayeləşdirilən ölkələrin təhsil sistemi;
- sənayeləşdirilməsi qurtarmış ölkələrin təhsil sistemi.

